

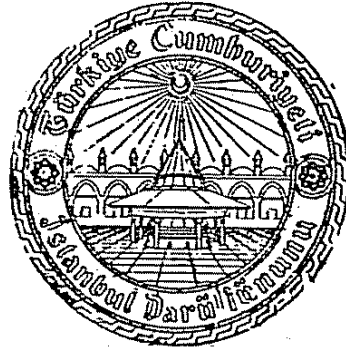
Beşinci Sene

Yirmibirinci Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İCTİMAÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

Kânunuevvel — 1931

İSTANBUL
Bürhanettin Matbaası
1931

Kitap al-muteber

«Üst tarafı bundan evvelki sayıdadır»

Böyle ne söyleyenin ve ne dinleyenin anlamadığı sözler yalnız hasmı def için yapılan kuru gürültülerden başka ne olabilir?! Şüphe yokturki allahın zatını bilmesi zatının gayrıdır.

Mahlukatı bilmesine gelince: mebdei evvelin mahlukatı bilmesi kendisinde hiç bir infialin bulunmasını icap etmez. Umumiyetle alimlerin ilimleri fasıl veya bilâkis vasıl ile; tahlil ve terkip ile veya tefrik ve teşkil tarikleri ile husule getirilen heyulânî mevzulardaki suretler kabilinden olmadığından, meselâ ilmimiz dahiline aldığımız ateşte yakmak ve buzda dondurmak yoktur. Bunun gibi ilmimizdeki vasıl edicide vasıl ve tefrik edicide tefrik ve tahliledicide tahlil ve terkip edicide terkip bulunmaz.

İnsanın kendi ruhiyatı hakkında marifet kesbetmesi rabbi hakkında marifet kesbetmesine en doğru ve en emin bir yol olduğu [1] muhakkak bulunduğundan bizim nefsimizdeki malumatın tebeddül ve tagayyürü nefsimizde bir tagayyür ve tebeddül husule getirmediği ve aynı zamanda bu malumatın muhallili zihnimizde bir tahlil ve mürekkibi bir terkip yapmadığı gibi mebdei evvelin mahlukatı bilmesi dahi kendisinde hiç bir veçhile infiali icap etmez.

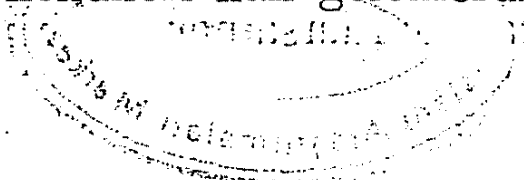
XIX

Allahın zatî sıfatları

Mevcutlar; bir tasnife nazaran üçe ayrılabilirler:

1 — Vücütleri kendileri ve kendileri vücütleri ile kaim olanlar; yani vücütleri için kendileri kâfi gelenlerdirki bunlar zatlardır.

[1] من عرف نفسه فقد عرف ربه [1]

2 — Bu zatlardan sudur eden fiiller dirki bunların vücütleri zatlarına kâfi gelmez. Bunlar fail ve mefuller ile tamam olurlar. Bir kalemdeki hareket başlı başına vücuda malik değildir. Muharrik bir faile vede muharrek olan bir kabile mühtaçdırki muharrik insan ve muharrek dahi kalemdir.

3 — Zatlerde mevcut olan hallerdirki bunlar; zatlerden fiillerin sudurunun sebep ve menşelerini teşkil ederler. Meselâ ateşe teshin hassasını veren hararet ve buza üşütmek hassasını veren burudet ateş ve buzda mevcut olan birer sıfattır. Kerim olan bir insanın keremi ve utangaç bir adamın utanması dahi kendilerinde mevcut olan ve kendilerini kereme ve utanmağa saik olan birer sıfattır.

Kerem; kerim olan bir zat olmaksızın tasavvur olunamadığı gibi kerim olmak dahi keremsiz tasavvur olunamaz. Evvelce söylenmiş olduğu veçhile mevcutların hepsinin vacibülvücut bizatihi olmadıkları malumdur. Binaenaleyh bu tasnifte gösterdiğimiz üç sınıf mevcutlardan her üçünün vücütlerinin zati ile vacip olan bir mevcuda müntehi olmasında zaruret vardır. Ve vücut tertibinde evvelâ zat sonra zatta mevcut olan sıfat ve daha sonra da sıfat vasıtasile zattan sadır olan fiil gelirki sıfatların bazıları ateşdeki hararet ve buzdaki burudet gibi doğrudan doğruya zattan ve bazıları da ısınmış sudaki hararet ve souk havadaki burudet gibi doğrudan doğruya zattan değil; zatin mücavir ve muhazisi olan diğer zatten hasıl olur. Güneşin ziyasile ayın aydınlığı da bu iki türlü sifata misal olur. Yani güneşin ziyası doğrudan doğruya güneşten sadır olmakta isede ayın aydınlığı böyle olmayıp aya güneşten geçmektedir. Doğrudan doğruya zatten sadır olan ve aynı zamanda zattan infikâki kabil olmayan sıfatlarda vardırki bunların zattan başka bir sebep ve menşeleri yoktur. Bu sıfatlar tabii sıfatlardır. Bunlara (hâsiyyet - خاصیت) dahi denilir. Sıfatların bazıları böyle tabii olmayacak; hepsi ısınmış sudaki hararet gibi arazî olacak olurlarsa namütenahi bir silsile teşkil edecek-

lerinden - zat tarafından gerek bilinsin; gerek bilinmesin - doğrudan doğruya zattan sudur eden ve zattan infikâki kabil olmayan bir takım sıfatların mevcudiyeti tahakkuk eder .

Zattan hariç bir te'sir sebebi ile olmayarak zattan bizzat sudur eden sıfatların en sarîh olanları (evvel taala - اول تعالی) nın sıfatlarıdır. Zira kendisinin vücutta bir müsavik ve müsavisi yoktur. Kendisinin gayri olan mevcutların hepsi vücutta zatî ba'diyyet ile kendisinden sonra gelir ve bütün mevcutların icat olunmaları kendisinin zatından sudur etmiş olan filin neticesidir. Ve vücutta sabik olan ile lahik olan mevcutlar arasında devir bulunmak caiz olmadığından evvelin sıfatları kendisinden başka bir mevcuttan sudur etmeyeceği gibi yukarıda söylendiği veçhile eşyadaki sıfatlar arasında dahi namütenahi bir teselsül bulunmak mümkün olmadığından bunların da yekdiğerlerinden istiare edilmemiş olan sıfatları bulunmak zarurîdir.

Yukarıda; zattan doğrudan doğruya sadır olan sıfatlar ve fiillere tabiat ve hasiyyet denildiği söylenmişti. Bu noktada bir az tavakkuf edelim:

Zattan bizzat sudur eden her fiil hakkında bu hüküm umumî değildir. Böyle zattan bizzat sudur eden fiiller içinde masdarı irade olanlar vardırki irade; bazan tabiata muvafık ve bazan muhalif olur. Bazan da tabiata muvafık ve muhalif olmazsa da tabiatın muccep ve muktezası da olmaz. Ve irade; fa'al olan zatın sıfatlarındandır. İrade; fa'al olan zatın sıfatlarından olmayacak olursa ya namütenahi teselsül veya münavebe tariki ile yekdiğerlerinin müessir ve eserleri olmak üzere iki irade arasında devir bulunmak lâzımgelir.

Gerek teselsül ve gerek devir suretile olsun sebepler ve müsebbepler silsilesi namütenahi olamayacağından tabii olan bir ilk irade bulunmak zaruridirki buradaki iradenin tabiiliğinden maksadımız zattan bizzat sadır olması ve bu hususta zat üzerinde zattan başka müessir ve fail bulunmamasıdır .

Bundan başka şu noktada malumdurki itkan ile yapılan fiiller; intizam tahtında bir maksat ve gayeye doğru müteveccih olurki bu reviiyet sahibi olan failde fiilden evvel ilim bulunur ve ilmi irade ve azimet ta'kip eder ve fail gerek zamanî ve gerek zatî ba'diyet ile olsun faildegil iken bilâhara bunlar ile fail olur. Tabiî failiyyet ise filin sebebi zat olmak ve fiil; zatten ancak zat ile sadir olmakla olur. Meselâ: Hazım cihazımızın fa'aliyyeti ve hazımdan sonra temessül filinin husuli gibiki bizde bunlar taban vaki' olur ve aynı zamanda bu fiillere bizim şuurumuz taalluk etmez. Aksırmak, öksürmek, acıkmak ve saire gibi bazı tabiî fiillerde vardır ki bunlara şuurumuz taalluk eder. [Bunların birincilerine tabiiye; ikincilerine tıbaiyye diye aralarını ayırmışlardır.]

Bu izahattan sonra deriz ki: Allah; mahlukatın halik ve birinci mebdeidir ve mutlak surette de birinci mebde kendisidir. İnsanın hissî, tabiî, tıbaî ve iradî fiilleri bir gayeye; kendisinin hayat ve mukadder olan bakası gayesine munatıf ve müteveccih dırki çiftci, mimar, terzi ve saire gibi muhtelif eşhasın muhtelif fiilleri dahi beşerin umumunun hüsnü hayatı gayesinde müteveccihtir.

Mevsimler dahi bir gayeye doğru insiyak etmektedir. Eğer kış, ilk bahar, yaz ve son baha olmaya idi nebatat ve hububatın yetişmesi ve kemâl bulması mümkün olmazdı.

Umumiyetle mevcutların şahıslarında ve şahısların mecmuundan müteşekkil nevilerinde ve nevilerin mecmuu olan cinslerinde ve nihayet bütün vücutta görülen hikmetler ve mebde ve bidayetlerden hareketle bir nizam dahilinde gayet ve nihayetlere doğru kâinatı sevku idare eden ilimler en sonda ve en nihayette sabık bir ilim ve sabık bir hikmette umumiyetkesbederek birleşirlerki bu umumî ve sabık olan ilim ve hikmetin hakim, alim ve mürit olan bir zattan sadir olması zarurîdir.

Her mevcudun vücudunun mebdei birinci mevcut olduğu gibi her ilmin mebdei dahi birinci ilim yani birincinin ilmi ve her hikmetin mebdei birinci hikmet yani birinci mebdein

hikmetidir ve insan gibi iradeye malik mevcutların delâletile biliriz ki birinci mebdein iradesi dahi vardır ve âlim mahlukların bulunduğu bakarak kendisinin âlim olduğunu dahi istidlâl ederiz. Mahlukatta görülen hikmet dahi kendisinin hakim olduğuna delâlet eder.

Cevat; kâdir olması dahi mahlukatına cut etmesi ve mahlukatını yaratmağa kudreti taalluk eylemesi ile sabittir Zâtı zatların vücütlerinin mebdei olduğu gibi fili fiillerin ve sıfatı sıfatların mebdeidir.

O; mevcutların umumî bir mebdeiyetle mebdeidir. Kendisinin zatî sıfatları için kendisinden başka bir mebde yoktur. İlminin, marifetinin ve iradesinin kendisinden başka bir sebep ve mucibi yoktu. Zatî sıfatları ve fiillerinin menşei yalnız kendisinin zatıdır [1].

Bu sözümden aşikâr olan bu durki: birinci mebdein yekdiğerinden ayrı, ayrı iki zatî sıfat olan iradesi ve ilmi vardır. Ve yahut iki muhtelif nispetle ikiye ayrılan bir sıfatı vardır [2].

[1] Mahlukat içinde ilim ve irade sahiplerinin mevcudiyetleri ile birinci mebdein ilim ve irade sahibi olduğu istidlâl edildiği gibi mevcut olan tabiat ile dahi birinci mebdein tabiat sahibi olduğunu istidlâl etmek doğru olamaz. Çünkü tabiat ve tabiatten sadır olan tabiî fillere failin marifeti taalluk etmez. Tabiî filleri diğer fiillerden ayırarak nokta ademi marifettirki o a'dâmın illeti olmayacağından tabiî fiillerin birinci mebdee isnadı caiz değildir.

Mahlukattaki vücüt mebdei evvelin vücuduna delil olduğu gibi mahlukları arasında ilim sahiplerinin vücütleri dahi kendisinin ilmine delâlet ederse de mahluklardaki cehil - adem, ademe delâlet etmediği gibi - birinci mebdede bir cehil bulunduğu delâlet etmez. a'dâmın illeti bulunmadığından tabiatın ve tabiîliğin vücudundan mebdei evvel de dahi tabiat ve tabiîlik bulunmak lâzım gelmez. (Müellif)

[2] Birinci mebdee (illet) ve (birinci mebde) ve saire gibi şeriatte varit olmayan isimleri itlâkta tavakkuf edenler varsa da manaya atfı nazar eden hikmet mezhebi erbabı bunları itlakta tavakkuf etmezler. Birinciler; yani mebdei evvelin sıfatları hakkında mutabir kanunı esas tutarak hareket edenler mebde ve evvel yalnız rab, Halik ve Mucit tes-

XX

(Gaye) ve mevcudatın gaî illeti

Bu bahsa kadar söylemiş olduğumuz sözler ile sabit olmuşturki: bütün mevcudatın mebdei evveli olan bir illeti failiyenin vücudü lâzımı ve vaciptir. Ve kitabımızın gerek bu kısmında [1] ve gerek (tabiiyat) kısmında maddî ve surî illetler hakkında dahi izahat verilmiş ve (gaye)nin ne olduğu söylenilmiş idi.

Şimdi; buradaki maksadımız gayelerin bir çok gayelere veya bir gayeye müntehi olduklarını araştırmaktır. Malumdurki: bir çok kimseler mevcudatın bir çoklarının vücutlarında ve kendilerinden sadır olan fiillerde bir gaye olmadığını iddia etmektedirler. Diğer bir çok kimseler dahi hiç bir fiilin ve hiç bir fâilin gayesiz olmadığını söylemektedirler. Bundan başka bir çok mebde'ler olduğunu kabul edenler gayelerin dahi bir çok olduğunu iddia ettikleri gibi mebdein birliğini kabul edenler gayenin dahi birliğine kail olmaktadır.

Gerek vücutlarında ve gerek fiillerinde gayesiz olan bazı mevcutlar bulunduğunu kabul edenler bunların faillerinden abes olarak sudur etmiş olduklarını söylemektedirler ve failden bir kasta makrun olmayarak sudur etmiş olmalarından dolayı bu türlü fiillere ittifak, tesadüf tesmiye etmekte ve misâl olmak üzere feleğin hareketini [2] ve bu hareketle umumiyetle uzvî cisimlerin yaşamak ve ölmeleri gibi kevnü fesadını göstermektedirlerki uzvî hayatın gayesi olan fe-

miye ederek mebdei evvel ve illet demedikleri gibi kendisinden herhangi manada olursa olsun halk ve icadın, taban sudur ettiğini de kabul etmezler. Halbuki hikmet mezhebi erbabı mebdei evvele; manaca sahih olmak itibarile mebdei evvel, illet, tâm ve kâmil dedikleri gibi kendisinden halk ve icadın taban sudur etmiş olmasını da - ilim ve marifet tahtında zattan bizzat sudur etmiş olmak manasile - kabul ederler.

(Müellif)

[1] Ununcu fasıl.

[2] Eski âlimler arasında yer yüzündeki tabî ve hatta ictimâî hadiselerin yıldızların tesirleri altında vuku bulmakta olduğu itikadı var idi.

nayı bir gaye ad etmezler ve: “gayesi fena olan şeyin gayesi yoktur.” derler. Mebdelerin çokluğuna kail olmalarıle gayelerin çokluğunu iddia edenler ise-fillere takaddüm eden failerde aşağıdan yukarıya doğru bir teselsül tasavvur edilerek her failin kendinden evvel bir faili bulunmak suretile amudî veya yağmur su buharından ve su buharı yağmurdan hasıl olmak suretile devrî bir ademü tenahi tasavvur edildiği gibi-gayelerde yukarıdan aşağıya doğru şakulî veya devrî surette bir teselsül tasavvur ederler.

Malumdurki: bazı gayeler tahakkuk etmeden evvel; yani zihinde bulunuyorlar iken bu gayeleri takip edenler için illet oldukları halde hariçte tahakkuk ettikleri zaman bilakis bu gayeleri takip edenler onların illetleri olmuş olurlar.

Meselâ: bir mimarın yapacağı binanın planı hariçte tahakkuk etmeden evvel mimarın zihnindeki suretin illeti ise de hariçte tahakkuk ettiği zaman mimar; bunun illeti olmuş olur [1].

Gayelerin bu cinsten olanları failin fail olmasını intaç eden irade ile iptida zihninde ve sonra hariçte tahakkuk edenleridir. Bir gaye tasavvur ve taakkülü olmaksızın eşyanın tabiat ve zatından sudur eden fiiller bu cinse dahil değildir. Bu fiiller kendilerini tecavüz etmezler. Meselâ: ateşteki yakmak fiili yakmaktan ileri geçemez. Ateşin bir şeyi yakması onu ateş yabmak olmakla ateşteki gaye yine kendisi olmuş olur. Ateşteki demiri eritmek veya muhitini aydınlatmak gibi yakmaktan başka olan gayeler ateşin değil; ateşi istimal eden kimsenin gayeleridirki bu taktirde yalnız yakmak; gayei karibe olup gayei kusva olmamış olur. Bunun gibi evin yalnız içinde ikamet dahi gayei kusva olmayıp gayei karibedir. Ev inşasında; ihtiva ettiği havanın ne pek sıcak ve ne pek souk olmaması ve bundanda içerisinde ikamet eden insanların mizaçlarının itidali ve bu itidalden-

[1] Eski felsefe kitaplarında [اول الفکر آخر العمل] sözü ile bu mana kast edilmektedir.

de hayattan zevk almak gibi yekdiğerlerini takip eden gayeler vardırki bunların hiç biri gayei kusva değildir. Bu gayelerin hepsile matlup olan ebedî bir hayata mazhar olmak gayesi vardırki bu ebedî hayata mazhariyet gayesinde dahil olduğu halde bunların hapsi (illeti ula) nın vücudu gayesini istihdaf etmektedirler. Şu halde: (illeti ula) birinci fail olduğu gibi aynı zamanda (gayei kusva) dahi olmuş olur .

Kâinatta gaye görmiyerek abes ve tesadüfü kabul edenlerin sözlerine gelelim: malumdurki her bir iradî hareketin uzak ve yakın bir veya bir çok mebdeleri vardırki bunların yakın olanı azayı harekete getiren kuvvettir. Buna takaddüm eden mebde irade sahibinin azmidir. En uzak olan mebdeide zihinde tasavvur olunmak suretile irade olunan şeydirki bu irade olunan şeyin zihnindeki sureti iradeyi ve irade azmi icap eder ve azm sebebilede aza harekete gelir. Zihinde tasavvur olunduğunu söylediğimiz en uzak mebde bazen aynı zamanda gaye yani hareketin müntehası dahi olur. İnsan bir mahalde oturmaktan sıkılarak diğerk bir mahalli zihninden geçirir ve birinci mahalden hareketle ikinci mahalle giderki ikinci mahal hem hareketin mebdei ve hem müntehası olmuş olur .

Bazende zihnî suretten inbias eden irade ve azimetin verdiği hareket gayeye vasıl olduğu halde tavakkuf etmezki bu taktirde bu gaye hakikî değil maznun bir gaye olmuş olur.

Buda bir insanın göreceği geldiği bir dostunu görmek niyetile o dostunun ikametkâhına gittiği halde aradığı zatı orada bulamayıp diğerk bir mahalde bulması gibidirki birinci gayede tavakkuf eden hareket kendisini maksadına isak edemediği için hakikî değil; maznun bir gaye olmuş ve hakikî gaye aradığı zatı bulduğu ve hareketinin müntehi olduğu gaye olmuş olur.

İradî hareketlerde söylediğimiz veçhile en yakın mebde azayı harekete getiren kuvvettir. Ve en uzak olan mebdede

irade olunan şeyin zihnî suretidir. Ve iradî hareket mebdelerinin hepsinde şüphesiz bir gaye vardırki azayı harekete getiren ve en yakın mebde olan kuvvetin gayesilê irade ve bu iradenin tabi olduğu zihnî suret mebde'lerinin gayeleri yekdiğerleriyle tetabuk edecek olursa en yakın mebde olan kuvvet mebdeinin gayesi aynı zamanda diğer mebdelerinin gayelerini dahi tahakkuk ettirmiş olacağından ortada abes denilecek bir şey görülmemiş olur.

Eğer azayı harekete getiren kuvvet mebdeinin gayesiile ki-azayı harekete getirmekten ibarettir.- İrade ve zihnî suret mebde'lerinin gayeleri yekdiğerleriyle tetabuk etmeyecek olurlar ise uzvu harekete getiren kuvvetin gayesinden sonra iradenin başka bir gayesi olmak zarurîdir. Çünkü: irade; hareketi fiili terke tercih ettiren nefsanî bir şevk ile vaki olacağından ve şevk dahi taa'lluku bir şeyden diğer şeye intikal edebilen izafî bir mana olduğundan gayesini buluncaya kadar hareketinde devam eder. Yoksa asla abes; yani gayesiz değildir abesi gayesiz bir fiil olmak üzere tavsif edenler hata etmişlerdir. Çünkü bir fiilin gayesiz olması kendi mebdeine muvafık olmaması demektir. Abesin ise kendi mebdeine muvafakatı vardır meselâ saçile oynayan bir kimse abesle iştilal etmiş sayılabilirse de bu saçile oynaması kendi mebdeine; yani tefekkür ile alâkası olmayan sırf hâyalî bir şevk mebdeine muvafık bir gayedir.

Uyku esnasında bir taraftan diğer tarafa dönen kimsenin hareketi dahî bedeni bir ihtiyaçtan ibaret olan kendi mebdeine muvafık olmakla gayesiz ad edilemez.

XXI

İlletlerin tenahisine dair

Mevcutların bütün illetleri mütenahidir. Ve mevcutların her sınıfının birer mebdei evvelleri vardırki bunların hepsi en nihayet bizatihi vacibülcücut olan yegâne bir mebdei evvele müntehi olur.

Malumdurki: bir malulün illetinin fevkinde diğ er bir illet ve bu illetin fevkinde dahi baş ka bir illet bulunduğ unu farz edecek olursak; yani ař ağı doğ ru en sondaki illet kendisinin fevkindeki illetin vasıtasız ve malulü ahırın vasıtalı illeti olmak sureti istenilen kadar tevsi edilecek olursa bile malulü ahırın illeti karibesi olmak zaruridirki bu illeti karibe malulü ahırın bir illeti isede malulü ahır kendisinden sonra diğ er bir malulün illeti değ ildir. İ lleti karibenin illeti ise; illet olmak itibarile illeti karibeden bir imtiyaza malik değ il isede hem illeti karibenin ve hem malulü ahırın illeti olmak itibarile aralarında fark vardır ve yukarıya doğ ru yükselen illetlerin cümleside bu suretle yekdiğ erlerinden fark ve temyiz edilebilirler. Ve arada vasıtalar ne kadar çoğ alırsa çoğ alsın birinei illetin malulü ahırın illeti olması mürtefi olmaz. Ve hatta; vasıtalar mevcudiyetlerini birinci illete medyun olduklarından illet olmak; vasıtalarından ziyade birinç i illetin hakkıdır. Ve malul ahırın vücudu ş üphesizdirki kendisinin üst tarafındaki illet ve aynı zamanda malul olan mevcudun vücudundan sonra bulunur. Diğ er tabir ile, malulü ahırın makablinin vücudu malulü ahırdan daha evvel makuldur. Makablinin makabli ise vücuda makabilden daha ziyade ehakk ve evladır. [Ve nihayet bütün ma kabillerin ma kabli olan ve vücudu; ma kabillerin hepsinden evvel mevcut ve makul olan nihaî bir ma kable varılırki iş te ilk ve yegâne mebdei budur.] ma kabiller silsilesinin nihayet bulmayacağı nı; yani bir mebdei evvel ve bir illeti ü la bulunmayacağı nı iddia etmek malulü ahıra kadar olan vasıtaların irtifasını ve bu vasıtaların irtifaid a malulü ahırın irtifasını icap eder. Halbuki zihnimizde yürü teceğ imiz ş u: “eğ er malulü ahır mevcut ise vasıtalar mevcuttur. Ve vasıtalar mevcut olunca illeti ü lada mevcuttur. Ş u halde malulü ahır varsa illeti ulada vardır. Ve illeti ü la yok ise illetler ve maluller silsilesini teş kil eden vasıtalarda yok olacaklarından malulü ahırında yok olması lâzımdır. Madamki göz ile görülen ve el ile tutulan malulü ahır vardır.

İleti ûlada vardır., muhakemeler ile ileti ûlanın mevcudiyetini kabul etmemek mahsusatı inkâra müeddi olmuş olur.

XXII

Mebdei evvelin zatı ve bunu marifet

Malumdurki : vasıta ve aletlerin değışmesile bir şahsın bir şey hakkındaki marifeti değışir. Meselâ : Samiamız vasıtası ile bir ses işittiğimiz zaman ses hakkındaki ma'rife temiz zatî bir ma'rifet olur. Sonra bu ses vasıtasile sesdeki güzellik veya çirkinlik hakkındaki ma'rifetimiz zatî değil arazî olur. Diğer hassalarımız vasıtalarile marifetimizin taalluk ettiği şeylerde bu hal vakidirki bu türlü evvela zatlara taalluk eden marifetlerimize (marifeti zatiye) diyebiliriz.

Bir insanı seşinden veya bir kâtibi yazısından tanımak suretile olan diğer marifet tarikımız (marifeti araziye) diyebiliriz.

(Marifeti zatiye) dahi basitlerde zatlarile ve mürekkelde zatilerile vaki olmak suretile iki türlü olacağı gibi (marifeti araziye) dahi hararet ve burudet ve siyahlık ve beyazlık gibi (karr)olan arazlar ve hareketler gibi (gayri karr) bulunan arazlara nazaran iki türlü olur.

Bizim mebdei evvel hakkındaki marifetimiz; onun zatını veya zatıyatını bilmek tarikile olmadığı için (marifeti zatiye) değil istitlâlî bir (marifeti arziye) dir. Çünkü: ona taalluk eden marifetimiz: mebadi ve ilelin mebdei evvel ve ileti ulâya müntehi olmaları vücubi tarikiledir.

Şimdiye kadar bizim mebdei evvelin gerek zatı ve gerek zatıyatı hakkında (marifeti zatiye) miz hasıl olmamıştır ve olamazda... Çünkü zatı vahdanîsini idrak edemediğimiz gibi kendisinde terkip bulunmadığından zatıyatıda yoktur.

Her ne kadar ilim, kudret gibi kendisinin zatî vasıfları varsada bunlar; insanın mahiyetindeki hayvaniyet ve natı-

kiyet gibi mebdei evvelin zâtından cüz; değildirler müsellesin üç zaviyesinin mecmuunun iki kaimeye müsavi olması müsellesin kendisine hariçten gelmemiş olduğu gibi bu sıfatlarda mebdei evvelin zatına hariçten gelmemiş olmak manasına zati vasıflardır.

XXIII

Marifeti ilâhiyede ilmî tarikler

Biz; bu kitabımızda; mebdei evvelin vücudunu (hareket delili) ile istitlâlin doğru olmadığını ve bunun marifeti ilâhiyede yegâne tarik bulunmadığını söylemiş idik. Bu tarikin marifeti ilâhiye hususunda yegâne ilmî tarik bulunduğunu söyleyenlerdirlerki: Her hangi bir hareketin vücuda sebep olabilmesi için onun mekânî ve hususile eflâkin hareketi olan devrî hareket olması lâzımdır.

Ve zamanın vücudu hareketin vücuduna merbuttur. Ve zaman daimî yani kendisi için bir bidayet ve nihayet tasavvur edilemeyeceğinden vücudu kendisine merbut olan hareket için dahi bir bidayet ve nihayet tasavvur edilemez. Böyle daimî bir hareketi vücuda getiren muharrikteki kuvvet ise - mütenahiden na mütenahi çıkmayacağına binaen - na mütenahi olmak icap eder. Bunlar; bu sözlerine şunuda ilâve ediyorlar:

Mevcut olan bir madde her ne kadar büyük olsa dahi cirim ve miktarı bulunmakla kuvveten mütenahidir. Şu halde müddet itibarile na mütenahi olan devrî hareketi ika eden muharrikin ne kadar büyük olursa olsun mütenahinin filide mutenahi olacağından cirim ve miktar sahibi olması mümkün değildir.

Bunların; mütenahi ve na mütenahi tabirleriyle buradaki ihticaçları sahih değildir. Çünkü: cirim ve miktarı olan bir maddenin kuvvetinin mütenahi olacağı ve kuvvet ile miktarın yekdigerleriyle mütenasip bulunacağı yani; çok miktarın

kuvveti çok ve az miktarın kuvveti az olması şiddete ait bir düsturdur. Müddette ise iş değişmektedir: hatta diyebilirimki baazdaki müddet küldeki müddetten daha ziyade olduğundan müddete nazaran bu mes'elenin rengi temamilen değişmektedir. Çünkü: bâza nazaran küllün kuvveti şedit olmakla kül tabii hareketle matlup olan gaye ve mevziine cüz'ün sarf edeceği müddetten daha az bir müddette vasil olur.

Bunların; şiddet ve müddetin iştirak etmekte olduğu mütenahi ve na mütenahi tabirlerindeki mütenahilik ve na mütenahiliğin şiddet veya müddete ait olduğunu tefrik etmesizin söylemiş oldukları (hareket delili) hakkındaki sözleri yolunda değildir. Bunların bu bapta söylemiş oldukları şu: "kuvveti namütenahi olan mebdei evvel hareketi mübaşret tarikile değil; maşukun aşığı kendisine doğru tahrik etmesi gibi şevk tarikile ika eder.» sözleri dahi yolunda değildir.

Aşık şevki saikasile maşukuna takarrup etmek ve nihayet onun bulunduğu mekâna vasil olmak için hareke eder. Felekteki devrî hareket ise feleki bir mekândan diğer mekâne değil bir cihetten diğer cihete nakl etmektedirki eğer matlubu hareket ettiği cihette ise o cihetten diğer bir cihete teveccüh etmemesi icap ettiği gibi o cihette matlubu olmadığı taktirde o cihete doğru asla hareket eylememesi icap ediyorken feleğin devrî hareketi bu icaplara her an muhalif gelmektedir.

Bunların; arz olunan veçhile felekin hareketile marifeti ilâhiye hususundaki istittalleri tam değildir.

Bu bapta; malullerden illetlere ve iptidialardan mebde'lere yükselmek ve nihayet kendisinin illeti olmayan bir illetin vücudünü istittâl etmek tariki en ilmî tarihtir.

İlmin talim ve taalümü delili dahi bu hususta peygamberlerin ve âlimlerin iltizam etmiş oldukları güzel bir delildir. Bu delil; malullerin vücutları nihayet bir gayri malul vücut sahibine dayanacağı gibi âlimler arasındaki talim silsilesi

dahi ilmi zatının muktezası olan bir âlime müntehi olması zaruretine istinat eder.

Kâinattaki nizam dahi marifeti ilâhiyenin ilmî tariklerinden biridir. Meselâ: ağaçların kökleri yerin amakına girerek ağacın neşvü neması için lâzım olan gıdayı cezp etmesi ve yaprakların güneşe karşı açılarak hava ile temasa gelmesi ve dalların muhtelif cihetlere uzamak suretile meyvelerin yekdigirleri üzerlerine binmemelerini temin etmeleri nizam delili cümlesindedir.

Şuda malum olmalıdırki: bizim bir arkadaşımızı bilmez onun aynını görmekliğimizden ibaret değildir. Çünkü: onun aynı dediğimiz; gözümüzün gördüğü o zatın renk ve şekli mahsusundan ibaret olan cismidirki gerek bu cismi ve gerek rengi ve şekli onun zati değil zatının arazlarıdır.

Eğer bir zatı meselâ: yazısile tanıyacak olursak o zat hakkındaki marifetimiz aynile tanımamızdan daha kuvvetli olacağı gibi o zatı fikirlerle ve rez vekana atlarla tanıyacak olursak yazısile tanımamızdan daha kuvvetli ve daha yakından tanımış oluruz.

Bu gün (Aristo)yı ilmile, felsefesile tanımış olanların (Aristo) hakkındaki marifetleri kendisinin ilmine nüfuz etmeyerek yalnız şahsını görmüş olanların marifetlerinden daha kuvvetlidir. Buna binaen diyebilirizki: Allahın fillerini ve yaratmış olduğu mahlukatını düşünerek Allah hakkında istihsal etmekte olduğumuz marifetimiz insanın göz ile görmekte olduğu arkadaşı hakkındaki marifetten daha tam ve kuvvetli sayılabilir [1].

İkinci Makale

I

(Mebdei evvel) den halk ve icadın başlangıcı

Vücutları birer illetin malülü olan mevcutları nazarı itibara almak noktasından hareketle nihayet bu mevcutların illetlerinin illeti ve bunların evvellerinin evveli olan vacübül vücude vasıl olduğumuz gibi mevcutlarda gürdüğümüz cüzî kemallerin küllünün kendisinde bulunduğu ve her şeyin bize vermekte olduğu enmuzeç vasitasile kendisinin her şeyin gayei kusvası olduğunu (Birinci mebdeiyet) ve (birinci illiyet) delilleriyle bilmış idik ki bu illetlerin illeti ve mebdeilerin mebdei olan vacübulvücut; - illet olması itibarile kendisinden sonra bir son olmadığı gibi aynı zamanda mebde olması itibarile kendisinden evvel bir ön dahi bulunmadığından-hem müntaha ve hem mebdeidir.

Şimdi biz burada mebdei evvelden mahlukların ne suretle sudur etmiş olduğunu ve vücudun bu mebdeden nasıl başlamış bulunduğunu araştırmak istiyoruz ki malüllerden illetlere ve nihayet birinci illete ve mübtedalardan meb'deler ve nihayet birinci mebdee yükselmek suretile aşağıdan yukarıya doğru olan hareketlerimiz mebde ile müntahazı birleştiren vacübülvücut da nihayet bulmuş olmakla bu noktadan inmeğe başlayarak yukarıdan aşağıya doğru; yani illetten malüle doğru ikinci bir harekete iptidar etmiş oluyoruz.

II

İcadın başlangıcı hakkında (aristo) ve muakkiplerinin sözleri

Bunların bu baptaki sözleri şudur: İcadın mebdei olan (Allah) her cihetle vahittir. Kendisinde hiç bir veçhile ke-

sret yoktur. Böyle olan bir vahitten ancak yine bir vahit sudur eder. Binaenaleyh ilk yaradılan mevcut, icadın mebdei olan vahide en yakın; ona en ziyade müşabih olan bir mevcudu vahittir ki buna (Akıl) namını veririz.

Bu akıl namını verdiğimiz mevcudu vahit bedenlerimizdeki [nefisler - ruhlar] gibi ruhanî bir cevherdir. Fakat [nefisler - ruhlar] mızın bedenlerimizi tahrik etmek itibarile cisimler ile alâkası vardır. (akıl) ise cisimlerden ve bunların alâyıkından beridir. [nefisler - ruhlar] cisimleri harekete getirmek ve bunların hallerini tebdil etmek cihetlerle; müteharriklerin hareketler ile [eyn] ve [keyf] ve sair makuleler dahilinde yeniden yeniye tahassül eden haletlerini istiş'ar ederler. Fakat [akıl] ilim ve marifetinde bir halet üzere bulunduğundan bilgisinde hiç teceddüt yoktur. Hiç bir madde hakkında bil-memezliği yoktur ki o madde ye ilim ve marifeti; sonradan lahik olmuş olsun. [nefis - ruh]ın muhtelif halleri varsada [akıl] daima bir hâl üzere bulunur.

Kısaca: “nefis - ruh bilkuvve akıl isede akıl; bilfiil akıldır.” Denilebilir ve (akıl) bütün makulleri ve (nefis - ruh) ise bunların bazılarını bilir. Eğer [nefis - ruh] cisimlerden ve cisimlerin alâyıkından inkıta suretile tecerrüt edecek olursa o da bilfiil [akıl] olur. Bunlar dedilerki: illeti ulâdan ilk sudur iden mevcut bu [akıl]dır ki bilkuvve [akıl] olan insanın [nefis - ruh] ı- bilfiil ateşin bilkuvve ateş demek olan kabili iştial maddeleri filen ateş yapması gibi- bilfiil akıl yapar ve bu itibar ile ona [aklı faal] derler. Ve bunu [nefisler-ruhlar]ı mıza nazaran üstat ve muallim gibi adederler ve bunu nefislerimizin mebdei telakki eylerler. Ve bu; vücut itibarile nefislerimizin mebdei karibi olduğu gibi aynı zamanda kemâl itibarilede meadidir. Bunlar sözlerine şuyolda devam ederler .

Bitmedi

M. Şerefeddin

İstanbul darülfünunu kelâm tarihi müderrisi